

Тема 4. Педагогічна риторика й ораторське мистецтво

Риторика в системі гуманітарних дисциплін. Своєрідність риторики

Термін «риторика», хоч і виникнув у Давній Греції понад дві тисячі років тому, ніколи не відзначався однозначністю тлумачення. У глибокій давнині чітко окреслилися два підходи до сприйняття риторики: з одного боку, Платон, Сократ, Аристотель визначали риторикю як мистецтво переконання, розвиваючи концепцію змістовної риторики, одним із головних компонентів якої була ідея (логос); а з іншого боку – школа Квінтіліана, представники якої розглядали риторикю як мистецтво прикрашання мовлення. Звідси отримала свій розвиток формальна, схоластична риторика, для якої знання предмета мовлення не було обов'язковою умовою. Третя позиція характерна для Середньовіччя й початкового періоду епохи Відродження, коли риторикю трактують як мистецтво прикрашання, риторика Нового часу виконує просвітницько-виховну функцію. У XIX столітті риторична практика звужується до рівня спеціалізованої діяльності професіоналів. На різних етапах розвитку риторикю визначали як *мистецтво промов, мистецтво переконання, мистецтво говорити добре, мистецтво прикрашення мови, наука успіху, наука породження тексту* тощо.

Сучасне розуміння риторики ґрунтується на традиціях Аристотеля, у працях якого концепція змістовної риторики подана найбільш цілісно, на працях М. Ломоносова, Ф. Прокоповича, М. Сперанського, О. Мерзлякова, М. Кошанського, К. Зеленського, які продовжили й розвинули аристотелівський напрям у риторичі, а також на традиціях сучасних учених – Г. Сагач, Н. Голуб, Л. Мацько, Л. Кравець та інших, у працях яких відновлено цінний риторичний досвід, накопичений попередніми поколіннями, одержала свій дальший розвиток концепція риторики як науки, спрямованої на формування в людині ефективної мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Риторика – нова навчальна дисципліна в системі середньої та вищої освіти України, викладання якої зумовлено потребою сучасного суспільства в людях особистісного типу, які вміють самостійно мислити, переконувати живим

словом. Риторика покликана усунути прогалини в знаннях теорії мови й мовленнєвого спілкування, формувати професійно-комунікативні вміння – уміння добирати правильні стратегії й тактики, спрямовані на гармонізацію навчально-виховного діалогу.

Як наука і мистецтво аргументування й переконання риторика насамперед сприяє становленню майбутнього вчителя як особистості із чіткою життєвою позицією, фахівця зі сформованим світоглядом і цінностями. Риторика допомагає увиразнити мовлення кожного фахівця, особливо вчителя, яке має бути не лише граматично досконалим, лексично багатим, але й образним, вишуканим, здатним викликати в учнів певні емоції й почуття.

Риторика універсальна, вона потрібна в усіх галузях професійного навчання, в усіх сферах суспільного життя, бо суспільство омовлене – немає суспільства без мови. Актуальність риторики як лінгвістичної науки зумовлене універсальністю й феноменальністю самої мови, яка дає змогу людині зреалізувати себе як духовну особистість.

Визначальними ознаками риторики постають: інтегративність; універсалізм; прикладна спрямованість; системність; моральнозумовленість¹.

Риторика як комплексна наука вміщує змістові компоненти різних наук, які в системі визначають її як науку про закони ефективної мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Проте риторика – не просто сума цих компонентів, а наука, яка інтегрує в собі потрібні знання.

---

¹ Сагач Г. М. Риторика: навч. посіб. для студ. і вищ. навч. закладів / Г. М.

Сагач. – Вид. 2-ге перероб. і доп. – Київ : ВД «ІнЮре», 2000. – С. 72.

Універсалізм риторики полягає в тому, що

а) вона становить інструменти (технологію) ефективної реалізації різних наук (економічних, педагогічних, суспільних тощо). Якщо предмет мовлення побудований і донесений за законами риторики, то можна чекати досить високого рівня розуміння цього предмета з боку тих, хто сприймає мовлення;

б) риторика розвиває в людині систему особистісних якостей:

Предмет, завдання і структура навчальної дисципліни

Предмет риторики формувався в кількох вимірах⁵. У вертикальному вимірі – це вивчення й опис усіх видів риторичної діяльності від задуму, ідеї до породження тексту, виголошення його й релаксації. Усе це є предметом п'яти розділів класичної риторики: *інвенції, диспозиції, елокуції, меморії та акції*.

Інвенція (лат. *inventio* – винахід, вигадка) – це перший розділ класичної риторики, у якому розробляють етапи задуму, намірів, ідей, формулюють гіпотезу майбутнього виступу. На цьому етапі промовець має систематизувати власні знання про предмет промови, явища чи абстракції в обраній галузі, що стануть предметом промови, потім зіставити їх зі знаннями про інші і визначитись, який предмет і в якому обсязі промовець може подати у виступі.

Основне в інвенції

– доречно вибраний предмет розмови і намір розкрити його так, щоб досягти здійснення задуму.

Диспозиція (лат. *dispositio* – розташовую, розміщую) – це другий розділ риторики, у якому формулюють основні поняття про предмет виступу і визначають правила оперування поняттями. Основне призначення диспозиції – запропонувати низку несуперечливих положень. Диспозиція пропонує також логічні операції, які знімають суперечливість визначень.

Елокуція (лат. *eloquor* – висловлююся, викладаю) – третій розділ класичної риторики, у якому розкривають закони мовного вираження предмета спілкування. Елокуція – це використання мовних засобів, що здатні трансформувати основні значення слів у переносні (тропи), і мовних засобів, які здатні перетворювати значення синтаксичних структур та елементів думки. На етапі елокуції розвинулось учення про стилі. Тому цей розділ риторики називають найкрасивішим і найефективнішим. Саме він приводить мовця до мети. *Елоквенція* – підрозділ елокуції, у якому досліджують фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури). Цю частину по праву називають серцевиною красномовства.

Меморія – (лат. *memoria* – пам'ять) – це наступний розділ риторики, призначення якого – допомогти ораторові запам'ятати зміст промови, щоб не розгубити не тільки фактичну інформацію, а й образність, цікаві деталі. Його можна назвати *тренуванням пам'яті*. По-сучасному це можна визначити як збагачення і впорядкування «банкуданих».

Акція – (лат. *actio* – дія, дозвіл) – п'ятий розділ класичної риторики, призначення якого – підготувати оратора зовнішньо і внутрішньо до виступу. Це – найважливіший і найвідповідальніший етап риторичної діяльності оратора, адже за короткий період має реалізуватися вся тривала попередня робота й привести до очікуваної мети. Оратор має зовнішньо добре виглядати, справляти приємне враження дикцією, силою звучання голосу, тоном, умінням тримати паузу, мімікою, жестами тощо. Після виступу настає етап *релаксації, розслаблення*, спад фізичного та інтелектуально-психічного напруження. Гарний оратор використовує цей стан, щоб «по свіжих слідах» проаналізувати свій виступ, виділивши вдалі й невдалі місця, знайти їм пояснення.

У горизонтальному вимірі – це риторика трьох основних родів промов – судових, дорадчих, епідейктичних (похвальних) – та кількох їхніх жанрових видів, технологія і методика підготовки та виголошення яких залежить від сфери, у якій реалізується красномовство (політичне, педагогічне, дипломатичне, церковне та ін.). Накладали свій відбиток й історичні епохи та літературно-мистецькі стильові течії в національній культурі.

Професор російської та латинської словесності в царськосельському ліцеї, автор «Загальної риторики», яка витримала 11 видань, «Часткової риторики» (7 видань) М. Кошанський писав: «Мета загальної риторики полягає в тому, щоб, розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити всі здатності розуму, щоб, показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові і Моральному почуттю відповідне спрямування, щоб навчити виражати тендітне, збудити, посилити в душах учнів живу любов до всього благородного, великого й прекрасного».

Мета навчальної дисципліни – дати знання основ класичної і сучасної

риторики як науки про мисленнєво-мовленнєву діяльність, спрямовану на переконання, вплив, на досягнення цілей у процесі мовної комунікації, а також сформувати в студентів уміння й навички аналізувати та продукувати тексти різного типу відповідно до умов спілкування.

Завдання навчальної дисципліни:

дати студентам основні теоретичні відомості, що становлять зміст риторики як лінгвістичної науки;

ознайомити з історією та джерелами риторики;

навчити студентів методу риторичного аналізу текстів різних типів промов;

навчити продукувати тексти різних промов з урахуванням конкретної мовленнєвої ситуації;

виробити уважне й критичне ставлення до свого мовлення й суспільної мовленнєвої практики.

Структура навчальної дисципліни: вступ, історія риторики, теоретична риторика, практична риторика.

Формування гармонійно розвиненої особистості без інтелектуально-естетичного впливу мови неможливе, у якій би галузі суспільно-виробничої діяльності не реалізовувала себе сучасна людина. Уміння виголосити політичну промову чи ювілейне привітання, побудувати розгорнений монолог з фахової проблематики і приємно його виголосити, аргументовано дискутувати, природно вести цікаву бесіду чи конструктивний діалог, не відчуваючи браку слів, знайти своє місце в полілозі, ненав'язливо підтримувати розмову або непомітно чи невимушено вийти з неї, доречно зауважити чи просто шляхетно звернутися й пошанувати співрозмовника або слухачів і при цьому не тільки самому відчувати задоволення, а й дарувати його іншим, бездоганно володіючи мовою, маючи гарне чуття і смак до мови, – цьому вчить лінгвістична риторика⁶.

Зв'язок риторики з іншими науками

Риторика пов'язана з іншими науками як пранаука, з якої вийшло мистецтво мовного спілкування в усіх наукових сферах. Найближче риторика пов'язана з філософією і є частиною її. Філософія вивчає загальні закони

розвитку людини, природи, суспільства і формує світогляд людини; риторика вивчає й описує закони ефективної мисленнєво-мовленнєвої діяльності, виробляє правила мовного спілкування, а також сприяє формуванню цілісного світогляду та морально-етичних норм людини.

Риторика й логіку єднає те, що основою кожної є мислення. У логіці йдеться про загальні закони мислення, його форми, види. У риторичі основним є вербальне мислення. У логіці панує теорія доказу, у риторичі найважливішими є аргументи, переконання.

Спільними для риторичи й етики є моральні закони. Риторика завжди стояла і стоїть на сторожі добра: «Риторика – найбільше для людей добро» (Платон). Моральний облік оратора і ратора забезпечує їм успіх або неуспіх.

Риторика є праматір'ю лінгвістичних наук. Вона – попередниця граматики, культури мови, поетики, стилістики, лінгвістики тексту, соціолінгвістики, психолінгвістики. Маючи багато спільних з ними аспектів, риторика основну увагу зосереджує на типах і видах мовленнєвої діяльності. Якщо більшість лінгвістичних наук досліджують готовий текст, мовні одиниці та явища, що відбуваються з ними, то риторика вивчає й вибудовує за авторською настановою тривалий шлях до готового досконалого тексту відповідно до конкретної настанови.

На особливу увагу заслуговує зв'язок риторичи зі стилістикою. Стیلістика досліджує виражальні можливості національної мови і їхню реалізацію в мовленні. Вона вивчає закономірності функціонування мови в різних сферах спілкування – функціональні стилі та їхні засоби. Отже, сучасна стилістика є для риторичи теоретичною наукою, базою, на якій реалізується прикладна наука – технологія риторичи. Вона вчить, як використати стилістичний потенціал мови. Проте водночас риторика надає для стилістики ширші й загальніші закони побудови тексту й технології.

Культура мови вивчає комунікативні ознаки мови – правильність, точність, ясність, виразність, образність, багатство, естетичність тощо – у статичі. Лінгвістична риторика досліджує ці самі ознаки в динаміці і комбінаціях,

залежно від умов і ситуацій спілкування, і подає технології досягнення їх у мовленні.

Тісно пов'язані між собою лінгвістична риторика й сценічне мистецтво, яке має свою мистецьку специфіку і завжди передбачає попередню мовно-риторичну діяльність. Ораторська майстерність немислима без оволодіння голосом і поставою, жестикуляцією й мімікою.

Основні поняття класичної риторики

Мистецтво переконувати реалізується через такі основні загальні поняття риторики: *логос*, *етос*, *пафос*, *топос*.

У давньогрецькій мові слово *logos* означало дві групи понять: а) *слово*, *мова*, *мовлення* і б) *поняття*, *думка*, *розум*, а точніше – єдність понять обох груп як всезагальну закономірність.

Логос як основна категорія класичної риторики покликаний воедино подавати думку й слово, що практично означало: слово має зміст, воно має йти від розуму й апелювати до нього. Логос слугує критерієм істинності. У сучасній риториці логічність є однією з основних ознак промови й тексту. Вона реалізується через можливість вибору в мовному викладі послідовності міркувань, несуперечності тез і положень промови, у доцільності співвідношень, якщо реальність диктує суперечливі положення.

У давньогрецькій мові слово *ethos* означало *звичай*, *звичка*, *характер*, *норов* (від нього походить і сучасне слово *етика*) і в античній риториці спочатку вживалося як ознака до слова *оратор*, а потім закріпилося в риторичній науці як її моральний принцип і слугує критерієм щирості. *Етос* є основою формування риторичного ідеалу. Як одна з основних категорій класичної риторики етос визначав зразкову суспільну й особисту морально-етичну поведінку оратора, інакше промовець не зможе переконувати інших і впливати на них. Власне, без етосу (морального кодексу) риторика самознищується, перетворюється не в істину думок і почуттів, а в самообман. За Аристотелем, промовець має бути людиною, гідною звертатися до сердець і розуму слухачів. Він писав, що «істина й справедливість за своєю природою сильніші за свої протилежності», тому їх

треба дотримуватися неухильно. Антична риторика широко послуговувалася поняттям етосу, виховувала високу мораль (гідність, чесність, справедливість, порядність).

Пафос (гр. *pathos* – пристрасть, почуття) – це інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця (автора), яке виявляється і в процесі мовної комунікації, і в його продукті – тексті. Пафос є критерієм відповідності мовної поведінки. Розмежовують пафос самого мовця, тобто його особистих почуттів, і того пафосу, який досягається мовними засобами, який іде до слухачів від тексту, а не від промовця. У промовця пафос може виникати від його ж риторики – «як добре я говорю». Та чи має право оратор виявляти свої почуття в промові і якою мірою (якщо так), адже риторика потребує від промовця бути щирим. Як можна стримувати свій пафос і керувати пафосом аудиторії, щоб не бути смішним, пишномовним, надміру трагічним – для цього техніка риторики пропонує низку прийомів організації мовних засобів промови і мовної поведінки оратора.

Топос (гр. *topos* – місце), *топіки* – це риторичне поняття, що означає загальні місця в промові. До них належать найтипівші часо- просторові мовні ситуації та описи їх, які легко запам'ятати і якімайже у всіх мовців однакові (Моя сім'я; у магазині; у транспорті тощо). Антична риторика любила топоси й розробляла заголовки для них (логограми) та схеми, які легко можна було пристосувати доаналогічних ситуацій, а людей, які розробляли такі логограми, називали логографами. Цій меті значною мірою служили й зразки промов з певних тем і для певних ситуацій.

Сутність основних законів риторики

Визначають сім основних законів риторики⁷: концептуальний закон, закон моделювання аудиторії; стратегічний закон; тактичний закон; мовленнєвий закон; закон ефективної комунікації; системно- аналітичний закон.

Перший закон (концептуальний) – формує й розвиває в людині вміння всебічно аналізувати предмет дослідження й вибудовувати систему знань про нього (задум і концепцію).

Другий закон (закон моделювання аудиторії) формує й розвиває в людині вміння вивчати в системі три групи ознак, які позначають «портрет» будь-якої аудиторії: соціально-демографічні; соціально- психологічні; індивідуально-особистісні.

Третій закон (стратегічний) формує й розвиває в людині вміння розробляти програму діяльності на підставі створення концепції з урахуванням психологічного портрета аудиторії:

визначення цільової установки діяльності (навіщо?);

виявлення й дослідження суперечностей у досліджуваних проблемах;

формування тези (головної думки, власної позиції).

Четвертий закон (тактичний) формує й розвиває в людині вміння працювати з фактами та аргументами, а також активізувати мисленнєву діяльність співрозмовників (аудиторії), тобто створити атмосферу інтелектуальної й емоційної співтворчості.

П'ятий закон (мовленнєвий) формує й розвиває в людині вміння володіти словом.

Мовленнєвий закон передбачає вираження думки в дієвій словесній формі (ДСФ). ДСФ становить систему комунікативних якостей мовлення (правильність, точність, чистота, багатство, логічність, виразність, ясність, образність, доцільність тощо).

Шостий закон (закон ефективної комунікації) формує й розвиває в людині вміння встановлювати, зберігати і закріплювати контакт з аудиторією як необхідну умову успішної реалізації продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Сьомий закон (системно-аналітичний) формує й розвиває в людині вміння рефлексувати (виявляти й аналізувати власні відчуття, щоб навчитися робити висновки з помилок і здобувати цінний життєвий досвід) і оцінювати діяльність інших, тобто визначатися, як допомогти іншому ефективніше здійснювати його діяльність, а також навчитися бачити цінний досвід іншого.